

Чому Україна виграє

КУПИТИ

Про книгу

Росія програла нинішню «велику» війну - у цьому немає сумнівів. Бойові дії ще триватимуть, але своїх стратегічних цілей в Україні Кремль вже ніколи не досягне. То чому ж ця війна взагалі стала можливою і чому Москва вірила у свій блискавичний успіх на полі бою? Яке значення має Україна для Путіна особисто та Росії в цілому? Звідки взялися міфи про «ісконно русській» Крим та «один народ»? Чим закінчиться війна і яке майбутнє чекає на Росію та Україну? «Чому Україна виграє» - це збірка текстів, які були написані з 2014 по 2022 рік і пройшли випробовування часом. Автор пропонує свої, часто неочікувані відповіді на головні питання сьогодення.

СЕРГІЙ ГРОМЕНКО

ЧОМУ УКРАЇНА ВИГРАЄ

Vivat
ВИДАВНИЦТВО

СЕРГІЙ ГРОМЕНКО

ЧОМУ УКРАЇНА ВИГРАЄ

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка — збірка досліджень і рефлексій за дев'ять років російсько-української війни.

Я народився й більшу частину свідомого життя провів у Криму, там здобув освіту й відбувся як історик. Однак мій загальний зв'язок з Україною виявився тіснішим, ніж локальний із півостровом, тому вже в березні 2014 року, за кілька тижнів після початку російської окупації, я залишив свій дім і переїхав на «материк». І відтоді жодного разу не повертався.

У березні 2022 року, за півтора тижня з моменту повномасштабного вторгнення Росії, я вдруге мусив перебратися далі — цього разу з-під Києва. Однак уже за пів року приїхав додому — у моєму випадку історичні процеси справді прискорилися.

Дев'ять років тому мало хто усвідомлював масштаб і тривалість зрушень, спричинених російською агресією. Навіть я, зробивши чіткий вибір на користь України, сподівався на швидке розв'язання конфлікту. Західні санкції, особливо гадане нафтове ембарго, здавалося, доведуть Росію до краху скоріше, ніж колись Совітський Союз. Але я недооцінив млявість і відверту корумпованість західних еліт, неспроможних дати гідну відсіч окупантові. А там ще й піднесення ІДІЛ на Близькому Сході відвернуло увагу міжнародної спільноти, і війна затягнулася.

Але те, що світ не зрозумів 20—27 лютого 2014 року, він усвідомив, хоч і не одразу, після 24 лютого 2022 року. Британський прем'єр Боріс Джонсон був першим із державних лідерів, хто публічно оголосив про відповідальність Заходу за недостатню реакцію на російське вторгнення в Крим. І хай поки що західна допомога Україні не вповні достатня, наодинці з агресором ми вже точно не залишимося.

А я тим часом намагався зрозуміти для себе та пояснити іншим, чому ця війна взагалі стала можливою — і напівтаємне захоплення Криму тоді, і відкрите повномасштабне вторгнення тепер. Деякі мої

міркування, випробувані часом, хотів би запропонувати вашій увазі. Так, далеко не завжди я мав рацію, а іноді відверто помилявся — від такого не застрахована й ця книжка. Однак прожитий досвід нічого не вартий, коли його не осмислити, а осмислення неможливе без пошуку відповідей на запитання.

Тому без жодних претензій на остаточну істину просто пропоную пошукати їх разом.

ЯК СТАЛА МОЖЛИВОЮ НИНІШНЯ ВІЙНА, АБО ПРО ЩО ЦЯ КНИЖКА?

З 2017 року я неодноразово говорив і писав, що «великої» війни між Україною та Росією не буде. 200-тисячної ворожої армії явно недостатньо, щоб завоювати нас, вторгнення закінчиться поразкою, Володимир Путін це розуміє й просто блефує. Однак я недооцінив ступінь безумства та необізнаності Кремля, тому помилився — повномасштабна війна почалася. Але наша перемога вже стала очевидною річчю — у цьому я мав рацію. Гадаю, настав час попрацювати над власними помилками, а заодно спробувати задати концептуальну рамку осмислення цієї війни на майбутнє.

Російсько-українська війна за визначенням передбачає наявність щонайменше трьох феноменів: Росії, України та війни. У нашому конкретному випадку до них доданий феномен світу (чи, може, варто говорити про світі — у множині?).

Роз'яснити феномен війни — це осмислити два питання: чому ця війна взагалі почалася (тобто чому Росія напала на Україну?) та чому Україна перемогла?

Відповідь на перше передбачає «вилку» інших двох запитань — чому Росія напала взагалі та чому Росія напала саме зараз? Не сильно помилуюся, якщо стверджуватиму, що російська агресія «взагалі» зумовлена тим, що ця країна — імперія. Імперіалізм майже завжди призводить до війни, тому що імперії в принципі ґрунтуються на силі, тож насильство в них вважають за прийнятний та ефективний політичний інструмент. У нашому випадку Росія (і уряд, і народ) може розглядати Україну як бунтівну периферію, за яку вже воювали в минулому. Отже, теперішня російсько-українська війна в ґрунті речі визначена ефектом колії попередніх воєн Росії взагалі та зіткнень з Україною зокрема впродовж багатьох століть. І це підводить нас до

низки справді фундаментальних питань про природу Росії: чому і як вона стала імперією та чому досі збереглася, хоча імперіалістична доба наче давно минула?

Напад «саме зараз» змушує замислитися над тим, чому *Путін урешті-решт віддав такий наказ?* Пошук відповіді передбачатиме аналіз особистості російського правителя (спробу зазирнути в його голову, щоб оцінити суб'єктивні фактори) та аналіз поточної ситуації в Росії, ситуації, що уможливила цю агресію (огляд об'єктивних факторів). Грубо прикинувши, можемо відповісти, що на рішення Путіна вплинули його антидемократизм (досвід чекіста наприкінці 1980-х: «вшита» в КГБ зневага до людей і травма розпаду системи) та кримінальні звички (хтозна, що там із ним було на ленінградських вулицях у юності, але життя в «бандитському Петербурзі» 1990-х накладає відбиток). Жодних сумнівів, що він від самого початку вважав вербування (підкуп, компромат) і насильство за найкращі способи досягти мети і, ставши на чолі держави, реалізував раніше набуті звички. Також не можна оминати путінську українофобську ідею про «єдиний народ» та «несправжню Україну». Ну і, нарешті, мають значення конспірологічні уявлення Путіна про устрій світу загалом і новітню історію України зокрема — «наколоті апельсини» 2004 року та «печенькі Нуланд» 2013-го. Тож цієї війни не осмислити, якщо не проаналізувати особистості російського лідера.

Однак я далекий від думки, що Путін «еволюціонував» від корупціонера до вбивці — він завжди був такий, просто Росія не завжди надавалася до втілення його планів. І це підводить нас до пошуку об'єктивних причин нинішньої війни — як *Путін прийшов до влади й чому російське суспільство терпить його вже два десятиліття, як Росія перейшла від «гібридного» режиму до майже «чистого» тоталітаризму* та, нарешті, чому *Росія не напала на Україну раніше і що змінилося, що вона напала саме зараз?* Попереду ще багато роботи, але одна відповідь уже маячить перед очима — російська економіка, армія та спецслужби посилювалися поступово, і якщо раніше жертвами кремлівської агресії ставали менші та слабші держави, то тепер настала черга України. Скориставшись нашим

послабленням після Революції Гідності, Росія напала на Крим і Донбас, а повномасштабне вторгнення стало наслідком ефекту колії того рішення. Згадаймо й про не дуже швидкий, але невідворотний крах «нафтогазової голки». З деталями буде значно складніше, але суть залишиться незмінною.

Однак російське суспільство загалом схвально поставилося до дій Путіна («кримський ефект» як відповідь, чому війна почалася саме з півострова). По-перше, для імперій плюс-мінус типове зверхнє (від шовінізму до расизму) ставлення до колоній та периферій (теперішніх чи навіть колишніх), і це стосується не лише інститутів, але й більшості звичайних жителів метрополії. Так, процеси деколонізації в Третьому світі можуть спровокувати деімперіалізацію в Першому, і ми бачимо це на прикладі Британії та Франції. Звісно, розставатися не лише з імперським статусом (військовим чи економічним), але навіть з імперською свідомістю непросто, і рештки побутового шовінізму та расизму можуть переслідувати вчорашніх колонізаторів іще досить довго. Однак факт залишається фактом: «одужання» в принципі можливе, і кілька націй уже йдуть цим шляхом. Але не Росія. Чимало росіян досі марять імперією, а Путін намагається подарувати їм ССРСР 2.0. Ну як тут встояти? А по-друге, навіть якби більшість населення була проти, в автократіях голос народу однаково не має вирішального значення.

Також цим можна пояснити й геноцидний характер теперішнього вторгнення — шовінізм/расизм населення (зокрема, солдатів) щодо українців, особиста українофобія Путіна та поразка у війні (якби Київ упав за три дні, репресії мали б обліковий, а не масово-хаотичний характер). Однак найважливіша причина російських звірств — це захмарний рівень побутового насильства в самій Росії — теж спадок автократії, — яке безперешкодно виплескується в Україну.

Тепер перейдімо до причин перемоги України. У першому наближенні можна дати три відповіді на це запитання. По-перше, Україна виявилася набагато сильнішою, ніж вважала Росія (і світ). По-друге, Росія виявилася значно слабшою, ніж вважала вона сама (і світ). І по-третє, світ, усупереч очікуванням Росії та тривогам України, не

залишився байдужим і навіть зрештою дієво підтримав жертву, не обмежившись лише висловленням глибокого занепокоєння.

Кожну з цих відповідей можна розбити ще на дві (тож їх шість), а потім згрупувати у два блоки. Перший — *чому Росія так помилилася в оцінці України, себе і світу?* І другий — *а) чому Україна насправді міцніша, б) Росія слабша, в) світ не такий байдужий, як це здавалося раніше?*

У ґрунті речі весь перший блок можна звести до одного запитання, і відповідь на нього буде очікувана до банальності. Як можемо судити, усі автократичні режими рано чи пізно втрачають зв'язок із реальністю, і Росія — не виняток. Що далі в ліс, то менше фюрер хоче чути від оточення неприємні речі. Після 20 років путінізму в Кремлі майже не лишилося розумних — їх витіснили вірні. Тож не варто було очікувати від них адекватного сприйняття реальності, ба більше — адекватних рішень. Кремль так довго брехав про свою потугу, слабкість України та безсилість і лицемірство світу, що зрештою і сам у це повірив.

Недалеко буде й відповідь на друге запитання другого блоку. Слабкість Росії — наслідок поєднання її слабкої корумпованої економіки (так, гроші в бюджеті є, але отримані вони від продажу ресурсів; самостійно Росія майже нічого не виробляє) та авторитарного режиму, який сам і влаштовує «розпили» та «відкати». Пропаганда вдає, ніби все так і має бути, а за критику можна отримати штраф або тюремний строк.

Причини стійкості України — тема окремого великого дослідження. Щонайменше варто почати з відповіді на запитання, *чому Україна — не Росія і як саме це виявлене?* Водночас відповідати потрібно в історичному контексті й почати із заперечення «єдності» Русі, акцентувавши на різниці між Московією та Литвою, а далі порівняти козацько-республіканський устрій із самодержавством та український національний рух із російським імперіалізмом, завершивши відмінностями у ХХ столітті. Українська історична колія неодноразово проходила паралельно до російської, але жодного разу не злилася з нею остаточно. Зрештою, сума цих відмінностей дала змогу Україні не

лише від'єднатися від Росії, але й збудувати альтернативну, цілком життєздатну модель, яка продемонструвала 2022 року потрібний запас міцності. З одного боку, саме завдяки децентралізації та демократизації, властивим українцям, усе суспільство мобілізувалося для спротиву. З другого, нам пощастило мати 30 років для розвитку державних інститутів, які не дали провалитися в анархію та отаманщину.

Не варто забувати також, що неодноразово в історії прогресивні та людяні суспільства падали жертвами агресії великих брутальних сусідів. Те, що Україна не просто стабілізувала фронт, а ще й наступає, не втратила більшу частину території й не перейшла до партизанської війни, має пояснення. І воно — не лише в нашій силі та слабкості наших ворогів, але й у підтримці Заходу. Уперше за все минуле століття провідні країни світу не залишилися байдужими й зробили ставку не на Росію, а на Україну. І запитання, *чому Захід нарешті прозрів*, теж потребує ґрунтовної відповіді. Найпевніше, ліміт поступок агресивним автократіям — конечна величина, тож рано чи пізно чемберленів змінюють черчиллі. Однак якби Україна сама здалася чи не впоралася б із вторгненням у перші місяці, Захід за неї не вступився б. Глибоке занепокоєння та санкції — от і все. Тому й цю проблему варто розглядати комплексно.

А втім, усі ці висновки відкриті для дискусії. Може, я помиляюся не лише щодо якихось конкретних відповідей, але й самої концептуальної рамки. Тоді питання про російсько-українську війну мають бути сформульовані інакше. Ті відповіді, які я знайшов, подані в цій книжці. Може, вони такі самі хибні, як мої передбачення 2017 року, а може, ні.

В одному я впевнений точно — ми потребуємо цієї розмови. Бо ніхто краще за нас не пояснить, чому Росія програла, а Україна виграла.

Ми ж не хочемо, щоб учергове відповіді на наші фундаментальні запитання давав хтось інший?

КОМУ НАЛЕЖИТЬ СПАДОК РУСИ — РОСІЇ ЧИ УКРАЇНІ?

Російська пропаганда, намагаючись виправдати агресію проти України, спирається на тезу про росіян та українців як про один народ, розділений підступним Заходом. Як аргументи використовують і нові фейки про пригноблення в Україні російської мови, і старі міфи про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів». Росія прагне повністю привласнити історію Русі й воскресити претензії на «собіраніє земель русскіх» в одній державі. А втім, маємо для Путіна погані новини: це не Росія, а Україна — справжня спадкоємиця Русі.

ГЕОГРАФІЯ

Держава Русь постала на середньому Подніпров'ї внаслідок перехресного впливу трьох потужних політико-культурних сил на місцевих слов'ян. Першою із цих сил була візантійська традиція, яку «транслявали» з Криму на північ. Другою — норманська, що накочувала хвилями зі Скандинавії на південь. Третьою — Хозарський каганат. На території, де зіткнулися згадані віяння, у IX столітті й зародилася майбутня Русь.

Ватаги русів, від назви яких походить і найменування країни, широко розселялися територією сучасної Росії від Фінської затоки вздовж Волги й сягали самого Каспію. Проте жоден із цих осередків, навіть давніших (Стара Ладога), так і не став центром кристалізації державності. Першою та єдиною столицею тієї Русі, яку знаємо із цією назвою, був Київ. І жодна удільна столиця пізньої Русі не могла сперечатися із цим містом ані розмірами, ані значенням.

Саме тому існував поділ на Русь «у вузькому сенсі» та Русь «загалом». Перший термін стосувався ядра держави, другий — охоплював усі терени. Саме тому «на Русь» міг поїхати не лише

візантійський купець, а й новгородський чи владімірський, чий шлях пролягав до Києва. Під 1146 роком у «Повісті временних літ» читаємо:

«І Святослав, заплакавши, послав до Юрія в Суздаль, сказав: “Брата мого Всеволода Бог узяв, а Ігоря Ізяслав схопив. Піди-но в Руську землю, до Києва”».

Давній Київ поєднує Русь та Україну. Усі російські столиці (Владімір, Москва, Петербург) порівняно з ним — новоділи.

ДЕМОКРАТІЯ

Хоч у слов'ян були князі, а в норманів — конунги, описувати Русь як монархію геть неправильно. Слов'янські правителі були ближчі за своїм статусом до батьків, аніж до королів. Вождів руси сприймали як старших братів у дружинах. І слов'яни, і скандинави зберігали потужні залишки первісної військової демократії. Тому перші руські князі остерігалися ігнорувати думку старших дружинників. Міське віче могло відмовитися йти на війну, а подекуди і скидало правителя.

У пізній Русі серед політичних моделей окремих частин увиразнилися розбіжності. У центрі й на заході відбувалося типове для Європи посилення аристократії — існувала традиція скріплювати державні акти печатками не лише правителя, але й чільних бояр. І якщо якийсь володар (наприклад, князь Роман чи король Данило) вивищувався над знаттю, то саме завдяки особистим якостям, а не через становище. На півночі, у Новгороді, пристосувалися обходитись без спадкових князів і запрошували їх на вічевих умовах.

Натомість на землях майбутньої Росії почала формуватися автократія, і бояри втратили вплив. У 1174 році заколотники вбили Андрія Боголюбського але пізніше такі форми спротиву стали їм недосяжні. Самодержавство сформувалося в Північно-Східній Русі ще до монгольського вторгнення, монголи лише посилили давню тамтешню традицію.

Натомість для українських земель боротьба за «права і вольності» була стрижнем політичної історії від литовської доби й до кінця XVIII

століття — неважливо, чи йшлося про князів, а чи про козаків. У ХХ сторіччі ця політична культура виявила себе ще дужче.

Демократична — аж до анархічності — Україна ближча до політичного устрою Русі, ніж авторитарна (та іноді тоталітарна) Росія.

МОВА

Двісті років росіяни силкувалися довести, що Русь населяв один давньоруський народ. В імперському ізводі міфу цей народ існував і далі. А в совітському став предком «трьох братів»: росіян, українців та білорусів. Кожна ця концепція незмінно передбачала, що з культурної єдності мала випливати єдність політична.

Насправді «спільна культура» якщо й існувала, то охоплювала лише вузесеньку верству Рюриковичів і вищих архієреїв. Основна маса населення Русі спілкувалася пів дюжиною мов, різниця між якими була така сама, як між сучасними східнослов'янськими мовами. Це підтверджують дослідження графіті на стінах Софії Київської та берестяних грамот у Новгороді.

Уже в добу Русі сформувалися питомі ознаки української мови, що відрізняють її від сусідніх. Передовсім — «ікавізм». Там, де в росіян «лес» і «печь», у нас «ліс» і «піч». Тепер ми єдині з-поміж сусідів, хто каже «кінь»; поляки, білоруси, росіяни говорять через «о». Але згадайте навіть «подкаст»: ми ледве не перетворили його на «підкаст»!

Ім'я творця держави Русь писали і на графіті, і в літописах як «Володимѣрь / Володимиръ» — так і вимовляли. Натомість сучасний російський варіант «Владімір» походить із церковнослов'янської мови.

Уже тоді наші предки активно послуговувалися кличним відмінком. Він донині в нас є, але росіяни його позбулись.

Навіть якщо не заглиблюватися у фізичну антропологію і не міряти черепів-щелеп, а лише порівняти культури, то висновок для росіян буде невтішний. Сучасна українська мова набагато ближча до мови столиці Русі, аніж російська. Тож не дивно, що вже за Богдана Хмельницького переговори з Московією відбувалися через перекладачів.

ЦЕРКВА

Українське православ'я дуже довго підпорядковувалося російському — і це почали сприймати як належне. Насправді московський патріарх незаконно користує з титулу «всієї Русі», бо справжнє руське православ'я — у Києві.

Віра та Церква прийшли до Русі з Візантії 988 року. Цілком природною є належність Київської митрополії саме Константинопольському патріархатові.

Від'їзд митрополитів із Києва до Владівіра та Москви 1299 року нічого не означав у церковному розумінні. Київська митрополія через втручання політиків фактично була поділена навпіл (звідси «Мега Росія» та «Мікро Росія»¹), утім де-юре залишалася єдиною. Року 1448 постала окрема Московська митрополія, яка 1589-го завдяки корупції та силовому тиску набула статусу патріархії. Сам Київ лишався під владою Константинополя аж до 1686 року й лише тоді перейшов у підпорядкування Москві.

Московське православ'я в умовах тотальної політичної та культурної ізоляції держави поступово деградувало й набуло ознак секти. Водночас київське православ'я розвивалося в конкуренції з польським католицизмом і зазнавало теологічного (полемічна література) та мистецького (козацьке бароко) розквіту. Зіткнення двох церковних традицій в імперії Романових після 1654 року спричинило масштабний шок у Московії, фактично громадянську війну, відому як розкол. «Кияни» таки вийшли переможцями з боротьби з «москвинами», давши поштовх розвитку Росії.

У XVIII—XIX століттях російське православ'я знову деградувало, перетворившись на «Ведомство православного исповедания». Сьогодні РПЦ щораз менше схожа на Церкву, а дедалі більше — на міністерство ідеології Росії. Та ще й з агентами КГБ на чолі.

Українське православ'я — демократичне в управлінні, відкрите світові, інтелектуальне й орієнтоване на освічених парафіян — більш

подібне на Церкву Давньої Русі, ніж авторитарне, замкнуте, мракобісне православ'я в Росії.

ДИНАСТІЯ

Єдиний реальний російський аргумент у суперечці за Русь — династичний.

Ніде правди діти, що після 1340 року правителі більшої частини руських земель походили з литовських Гедиміновичів. Натомість Московським князівством, скинувши монгольське панування, управляли Рюриковичі — нащадки, хай і далекі, Володимира Великого. Через цю спорідненість московські Івани та Василії від кінця XV століття заявляли претензії на київську «отчину» в боротьбі з Литвою. І це спрацьовувало.

Насправді термін придатності цього аргументу вичерпався ще 1598 року зі смертю Фьодора Івановича — останнього (і бездітного!) царя з Рюриковичів. Після нього престол посідали представники близьких, але окремих родів — Годунов, Шуйський, Романови.

Однак навіть якби сьогодні в Росії відновилася монархія і на трон у Москві сів хтось із Рюриковичів, цього вже замало, щоб претендувати на Київ.

Сучасна Росія має такий самий стосунок до історичної Русі, як Румунія (*România*) — до Римської імперії (*Imperium Romanum*). Далека околиця, колись давно колонізована центром, яка з усього «батьківського» спадку зберегла лише подобу назви.

Україна, навпаки, перша в черзі на спадщину.

¹ Грецькі церковно-адміністративні назви Μεγάλη Ῥωσία — «Мега Росія» та Μικρά Ῥωσία — «Мікро Росія».

ЧИ СПРАВДІ РОСІЯНИ З УКРАЇНЦЯМИ — ОДИН НАРОД?

Ідея, що Росія з Україною становлять насильно розділені частини колись одного цілого, а отже, мусять об'єднатися, стала одним зі стрижнів усієї східноєвропейської історії останніх 500 років. І те, що аргументами з минулого Володимир Путін виправдовує свою теперішню політику, — аж ніяк не випадковість. Події 2014-го в Україні, 2020-го в США й Британії та 2022-го у всьому світі знову нагадали, що історія має значення. І хай надувають щоки окремі інтелектуали в білих пальтах у вежах зі слонової кістки, саме життя наочно демонструє, що боротьба за минуле досі становить обов'язкову складову боротьби за майбутнє. Бо якщо ідея про «вищість арійської раси» чи «історичну єдність росіян та українців» бере гору в головах, то лише питанням часу стане її втілення за допомогою зброї. Дивлячись на стан суспільної думки й навіть академічної науки в сусідній країні, я розумію: ця війна надовго. А отже, і моя робота не буде марна.

ЧИ ІСНУВАЛА СПІЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ НА РУСІ?

Навіть найконсервативніші дослідники (читай: уперті примордіалісти) змушені визнати, що лише «об'єктивних» особливих рис матеріальної та духовної культури недостатньо, щоб постулювати наявність якоїсь окремої спільноти. Передовсім потрібна саморефлексія цієї спільноти, тобто усвідомлення її членами цих рис як підвалин чи бодай маркерів її окремішності (з упертими конструктивістами все так само погано: зосередившись на рефлексіях, вони забули, що об'єктивні риси теж потрібні; будувати спільноту на чистих ілюзіях можна, але недовго). Саме тому почну міркування з кінця, тобто з пошуку відповіді на запитання, чи усвідомлювала Русь свою єдність.

І от що я вам скажу. Усупереч твердженням багатьох істориків XIX, XX та XXI століть, ми й гадки не маємо, наскільки ідея єдності

насправді була поширена серед населення Русі. Річ у тім, що літописи відбивали не так «об'єктивну реальність», як політичну кон'юнктуру тих місць, де були написані, та особисті погляди авторів і редакторів. У будь-якому разі йдеться про вищі освічені руські верстви, а що там думали понад 99 % неписьменних жителів (матері плакали за взятими до школи хлопцями, «аки по мертвици») — незрозуміло. Саме тому такою дивною видається апеляція Путіна до спільної самосвідомості «верхів» і «низів» у статті 2021 року «Про історичну єдність росіян та українців»:

«Давня Русь зіткнулася з ослабленням центральної влади, роздробленістю. При цьому і знать, і простолюди приймали Русь як спільний простір, як свою Вітчизну».

Таке твердження треба довести й послатися на «народні» матеріали — берестяні грамоти чи графіті на стінах Софії Київської, інакше ми так і залишимося в полоні уявлень 1 % руських «книжників». Чи є хоч один напис, який можна інтерпретувати як доказ того, що широкі народні маси усвідомлювали Русь як «спільний простір»? Я такого не знаю. Та навіть у ХІХ столітті не в усіх розділених народів, притому освічених, як, наприклад, німці, існувало таке усвідомлення, що вже там казати про тисячолітню давнину!

Судіть самі. Унаслідок революцій 1848—1849 років проблема розділення німців набула особливої гостроти. Щоб її розв'язати, запропонували два проєкти, які умовно назвали «малонімецьким» та «великонімецьким». Перший, який просував Берлін, передбачав об'єднання у федерацію всіх німецьких державних утворень, а також найбільш германізованих частин Австрійської імперії. Відень спротивився поділу своєї держави й запропонував натомість другий шлях — об'єднати всі держави так, як є. Пруссія прагнула побудувати національну німецьку імперію, у якій модерний націоналізм не бачив місця для рівноправ'я національних меншин, передовсім слов'ян. Австрійська імперія натомість була багатонаціональною та зв'язаною докупі старими династичними скріпами. Тож у разі «великонімецького» об'єднання нова імперія не була б однорідна не лише політично, але й етнічно. Криза 1851 року закінчилася нічим,

єдина держава так і не була утворена, і лише під час «німецьких війн за об'єднання» 1864—1871 років на полі бою берлінська картина майбутнього впевнено перемогла віденську. Німці вбивали німців у боротьбі за об'єднання — то де ж тут «спільний простір»? А окремішність Австрії та Люксембургу від Німеччини збереглася (з перервами) і до сьогодні.

Абсолютно аналогічна картина була під час Рісорджименто — об'єднання Італії в 1850-х — 1870 році. Як висловився про цей процес сардинський прем'єр Массімо Д'Азельйо (і тільки не кажіть, що ніколи не чули цих слів у різних варіаціях): «Італія створена. Залишається створити італійців».

Словом, немає жодних підстав твердити, буцімто просте населення, особливо в період удільної роздробленості, сприймало Русь як спільну батьківщину. Це і в XIX столітті не всім народам було до снаги (та й у XXI, що гріха таїти; згадайте лишень про надпотужні регіональні ідентичності Донбасу та Криму, що часто переважували загальноукраїнську!).

Літописні аргументи на користь єдності теж не витримують критики. Так, із плином часу з текстів зникають окремі «племінні» назви (поляни чи кривичі), остаточно це сталося у XII столітті. Їхнє місце посідають назви «регіональні» (полочани, кияни). А з огляду на те, що літописні «етноніми» були не так етнонімами, як назвами вождівств — політичних утворень, — немає нічого дивного, що вони поступилися місцем регіональним політонімам, утвореним за назвою найбільших міст. Припущу, що оця регіональна ідентичність і була найважливіша, значно випереджаючи загальноруську (якщо така взагалі існувала).

Захисники «давньоруської народності» твердять, що спільна самосвідомість відображена, наприклад, у лементях укладачів літописних зводів, які регулярно оплакували розбрат на Русі чи спустошення її поганами й закликали до політичного об'єднання. У договорах Новгороду з Готландом у XII та Смоленська з Ригією у XIII столітті місцеве населення назване «русини» на противагу контрагентам — німцям і латинянам. Та й узагалі, мовляв, у джерелах другої половини XIII — початку XIV століття на всій території

колишньої Русі місцеве населення називає себе русинами чи руськими, а країну, у якій живе, — Руссю чи Руською землею. А ще є така пам'ятка, як «Список всім градам руским, далним и ближним», у якій перелічені міста від Дунаю аж до Північної Двіни. Чим не претензія на єдність?

Що ж. По-перше, як уже сказано, це точка зору лише 1 % грамотного населення, здатного писати ці джерела, а по-друге, вона однаково не доводить, що йшлося саме про спільну етнічну самоідентифікацію. Знаю, що за таке порівняння отримаю шквал критики з усіх боків, але ризикну. У нашому нещодавньому минулому було надзвичайно поширене (само)означення «совітська людина» (зауважу, що семантичні поля термінів «совітська людина» та «громадянин ССРСР» не на 100 % збігаються). Чи доводить його поширення, що всі, хто так казав про себе чи інших, мали на увазі саме етнічну належність? Крім того, історія знає безліч випадків, коли люди, спілкуючись із чужинцями, ідентифікували себе в найзрозуміліший для тих спосіб, а не в найточніший. Так у «росіяни» в Європі потрапляли і росіяни, і українці, і поволзькі татари (тому багатьом на Заході так складно второпати, що українці — не частина російського народу). Нарешті, існують політоніми, узагалі не прив'язані до жодного етносу, — «американці» чи «канадці». Тож чи не було означення «русин» радше політичним («житель Русі»), а не етнічним? Так, згодом у джерелах XIV—XVII століть регулярно йтиметься саме про «народ руський», але про це докладно поговоримо пізніше.

Якщо від аналогій «у майбутнє» перейти до аналогій «у минуле» й порівняти Русь із давньою Елладою, то й там картина буде схожа. Так, безперечно є континуум «еллінів», який усім відрізняється від континууму «варварів» (різниця між скіфами, єгиптянами та персами очевидна, але не вирішальна), і кожен конкретний давній грек не мав жодного сумніву в тому, що він саме еллін, а не варвар. Однак завдяки багатющій джерельній базі ми точно знаємо, а не лише припускаємо, що цей самий грек був передовсім афінянин чи спартанець, а вже потім — еллін (на містеріях чи Олімпійських іграх). Локальний патріотизм поліса тисячоліттями домінував над загальногрецькою

єдністю. А Русь була набагато більшою географічно та з куди гіршими шляхами сполучення — то чому б там ідея єдності мала торжествувати над ідеями окремішності? У згаданому вище «Списку» міст усі вони поділені за географічним принципом — київські окремо, рязанські окремо, загалом — 10 груп, з яких 7 — руські.

Не менш цікаво, що й про спільну еллінську культуру варто говорити з певними застереженнями. Чотири давньогрецькі племені: ахейці, дорійці, іонійці та еолійці — не зникли безслідно. Вони залишили окремі діалекти в давньогрецькій мові, відмінні архітектурні стилі (типи колон вивчають ще в школах) та культу богів. Те саме можна сказати й про культуру Русі — і обов'язково буде сказано нижче.

З другого боку, у тих самих літописах міститься чимало аргументів і проти загальноруської єдності, і перший із них — сама назва. Уже хрестоматійним став поділ на Русь «у вузькому сенсі», тобто Придніпров'я, і Русь «у широкому сенсі», тобто всю державу. Тому новгородські купці чи рязанські єпископи, вирушаючи до Києва, цілком могли сказати про себе, що їдуть «на Русь» (як жителі передмість кажуть про центр — «вийду в місто»). До речі, новгородські літописи до самого монгольського вторгнення чітко відмежовували свою область від решти Русі. А про те, що такий поділ був об'єктивною реальністю, свідчить фрагмент із «Про управління імперією» Костянтина VII Багрянородного, у якому той розрізняв власне Русь та «зовнішню» Русь.

Не менш відомим є рішення Любецького з'їзду князів 1097 року, за яким кожен князь має держати «отчину» свою, а не прагнути чужих престолів чи великокняжого Києва. І хай тут передовсім ішлося про успадкування влади, це аж ніяк не сприяло усвідомленню княжими дворами та містянами всієї Русі як «спільної батьківщини».

XIII століття продемонструвало тенденцію до «локалізації Русі» в окремих центрах. У Київському літописі частинами Руської землі були Переяслав і Чернігів, але не решта міст. У Галицько-Волинському літописі часто-густо Русь — це Галичина й найближчі сусіди, майбутнє Королівство Руське, а вже чернігівські чи смоленські князі —

«задніпровські». А «Слово о погибелі Руської землі» говорить про Русь як про Володимирське велике князівство та Новгород.

В описі Тверського повстання 1327 року північні літописці звужують «усю Руську землю» лише до Північно-Східної Русі (підмонгольської). А в Хроніці Литовській і Жмойтській під 1256 і 1263 роками «країни руські» охоплюють терени від Вільна до витоків Німану, а під 1332 роком ідеться про «всі країни руські» з Поділлям. Украв сумнівно, що в основу всіх цих відомостей покладений етнічний принцип групування територій. А от політичний — землі, які колись входили до складу Русі, — цілком.

Коротко кажучи, поки ніхто не переконав мене, що широкі народні верстви Русі справді усвідомлювали свою єдність, і саме етнічну єдність, а не політичну (якщо вона взагалі була). Хіба взагалі міг якийсь етнос протягом лише трьох століть виникнути з купи різноманітних племен і розпастися на три окремі народи? Це здається вкрай малоймовірним (тому чимало adeptів «подовжують» існування «давньоруської народності» до XIV, а то й до кінця XVI століття!).

А от суспільні зрушення і справді могли початися після монгольського вторгнення. Переживши надзвичайно масштабні руйнування та опинившись під владою різночуде відмінних з усіх точок зору завойовників (монголів) чи «визволителів» (литовців), населення руських князівств мало б краще усвідомити внутрішню єдність та відмінність від довколишніх народів. Та от лихо — жодної реальної єдності, боротися за яку закликали літописці, ніколи не існувало (тому таку боротьбу московські правителі пізніше здійснювали за іншим принципом).

Трохи підсумуємо. По-перше, немає прямих та однозначних свідчень, що все населення Русі справді усвідомлювало свою етнічну єдність. Політичну — може, але навряд загальнодержавна ідентичність переважала регіональні — замало часу Русь була бодай якоюсь мірою єдиною. Історія від давніх еллінів до німців XIX століття заперечує виникнення спільних ідентичностей на справді великих територіях із поганою комунікацією за відсутності єдиної держави.

По-друге, усі докази єдності Русі з літописів та договорів: а) стосуються 1 % представників еліт, які справді могли бути ближчі один до одного, ніж до простих земляків; б) найпевніше, описують політичну, а не етнічну єдність; в) здебільшого писані з міркувань політичної чи релігійної кон'юнктури.

По-третє, у тих самих літописах та оповістях можна відшукати не менше доказів того, що жодної єдності Русі не існувало.

ЧИ ІСНУВАЛА СПІЛЬНА МОВА НА РУСІ?

Така сама ситуація і з мовою. Якщо до 2013—2014 року Путін називав російський та український народи «братськими», іноді навмисно підкреслюючи їхню окремішність, то потім остаточно схилився до концепту «одного народу». В основу гаданої єдності він поклав кілька факторів, чільне місце серед яких посідала начебто спільна мова.

В інтерв'ю ТАСС 20 лютого 2020 року Путін проігнорував можливі заперечення українців проти ототожнення їх із росіянами, пославшись на мовний аргумент:

«В. Путін: Але я вже багато разів казав: я вважаю, що ми один народ.

О. Ванденко: Українцям це дуже не подобається.

В. Путін: Не знаю, подобається це чи ні, але якщо подивитися на реалії, це так і є. Розумієте, до XI—XIII століття ми не мали жодної різниці в мові. І тільки внаслідок колонізації в тієї частини українців, яка жила на території, що перебувала під владою Речі Посполитої, лише десь, на мою думку, у XVI столітті з'явилися перші мовні відмінності».

Таку саму думку надibuємо й у сумнозвісній статті «Про історичну єдність росіян та українців» 21 липня 2021 року:

«І росіяни, і українці, і білоруси — спадкоємці Стародавньої Русі, яка була найбільшою державою Європи. Слов'янські та інші племена на величезному просторі — від Ладоги, Новгороду, Пскова до Києва і Чернігова — були об'єднані однією мовою (зараз ми називаємо її давньоруською), господарськими зв'язками, владою князів династії Рюриковичів».

Але наскільки це правда?

Якщо дуже коротко — абсолютно неправда. Хоча суперечки про справжню кількість і становище мов населення Русі тривають і досі, очевидне одне — про жодну «одну мову» й мови бути не може (вибачте за цей каламбур). А тепер про це докладніше.

Очевидно, на світанку слов'янської історії певна мовна єдність існувала. Не будемо заглиблюватися в безодню дебатів про належність археологічних культур I—V століть, зазначимо лише, що візантійському дипломату Пріску Панійському в 440—450-х роках уже були відомі окремі слов'янські слова, як-от «мед». На користь цієї єдності свідчать і дані порівняльного мовознавства, і здоровий глузд. Сама назва «слов'яни», мабуть, означає спільноту, яка має «слово», тобто розмовляє зрозуміло для інших спільнот. Натомість поняття «німці» означає «німі», тобто нездатні говорити зрозумілими словами. Традиція називати німцями всіх західних європейців проіснувала в Східній Європі до XVII століття.

Розмовляли ці праслов'яни реально однією мовою чи низкою взаємно зрозумілих діалектів — ми не знаємо, однак це не так важливо. Куди важливіше, що «подрібнення» мов у нашій частині світу відбувалося за однаковою логікою. Спочатку із загального індоєвропейського масиву виокремилася балто-слов'янська прамова, а з неї — і слов'янська прамова (або низка діалектів). Однак цей процес мало нагадував дерево, як це полюбили малювати лінгвісти в XIX столітті: з одним стовбуром і рівномірно відгалуженими гілками — від більших до менших. Радше це скидається на дельту великої ріки, де окремі рукави одночасно зливалися й розділялися, зближувалися і віддалялися, не перетинаючись, перехрещувалися тощо.

Тож уже під час Великого розселення слов'ян із VI до VIII століття мовна єдність була порушена. Традиційно заведено ділити слов'янські мови, а отже й народи, на три великі групи: західну, східну та південну. Але реальна ситуація набагато складніша (не ризикну її описувати, щоб не схибити). На одні слов'янські діалекти впливали інші, а також чужі мови — сусідніх народів. Консенсусною є точка зору на вплив

балтських мов на білоруську, фіно-угорських та іранських — на російську, іранських та тюркських — на українську.

І хоча ми не можемо вповні довіряти «Повісті временних літ» у цьому питанні — як значно пізнішому джерелу порівняно із самим процесом, — але її автор чітко окреслив різницю між назвами тих півтора десятка вождівств і племінних союзів, яких позначають як «східних слов'ян». Одну групу становили назви на «-яни»: волиняни, деревляни, поляни, сіверяни; іншу — на «-ичі»: кривичі, дреговичі, в'ятичі, радимичі (цікаво, що і в західних слов'ян, і в південних теж можна побачити групи назв з аналогічними закінченнями, а деякі назви взагалі ідентичні нашим). Є й певні винятки, але саме винятки.

Це не означає, що перші були предками українців, а другі — решти народів. Це майже нічого достовірно не означає, крім, може, того, що «-яни» розселялися першими й ближче до спільної прабатьківщини, а «-ичі» — пізніше й далі. Однак якщо ці назви справді мають значення, а їх не вигадав із нуля літописець, то вони демонструють наявність двох окремих груп, тобто відсутність єдності на теренах Русі вже в той час — задовго до самої Русі.

То невже давньоруська мова — цілковитий міф?

Ні. Спільна мова на Русі була, і то навіть не одна, але жодної єдності населенню вона аж ніяк не додавала, бо нею мало хто розмовляв у реальному житті.

Насправді мовна ситуація в XI — XIII століттях була така. На верхньому «поверсі» співіснували дві справді спільні мови. Одна — та сама знаменита давньоруська мова, яка так бентежить Путіна. Але правильніше її називати давньокиївською книжною мовою, або київським койне, бо в повсякденні вона була набутком лише невеликого кола столичних інтелектуалів і поза Києвом навряд побутовала. Зате саме нею писали літописи («Повість»), закони («Руська правда»), нонфікшн («Повчання Володимира Мономаха») та художню літературу («Слово о полку Ігоревім»). Вона забезпечувала правильне діловодство в усій Русі й серйозно вплинула на пізніші літературні мови всіх східнослов'янських народів.

Другою мовою — ще більш універсальною і ще менш повсякденною — була церковнослов'янська. Її створили Кирило та Мефодій на основі одного з болгарських діалектів суто для релігійних потреб, і завдяки сакральному статусу вона стала інструментом комунікації Русі з південними слов'янами. Цією мовою правили служби, писали духовні тексти, її берегли від проникнення простонародних слів (зате дуже активним був зворотний процес).

Знав обидві ці мови не більш ніж 1 % населення Русі, і це могло створювати в таких людей відчуття належності до спільного культурного простору. Але, як я вже зазначав, якщо й було так (а є й протилежні аргументи), то це нічого не свідчило про широкі народні верстви. Аналогічна ситуація склалася в Західній Європі, де королів та єпископів пов'язувала одна релігійно-ділова мова — латина (а з нею — і культурно-юридичний спадок Риму). Але якщо нікому не спадає на думку казати про «єдину латинську народність», то навіщо жити химеру «єдиної давньоруської народності»?

На нижньому поверсі все було ще складніше — ми навіть не знаємо, скількома мовами спілкувався простолюд! Якщо взяти «залізобетонний» критерій, то буде щонайменше дві: північна (новгородсько-псковська) та південна (київська). Доказами їхнього існування є берестяні грамоти на півночі та графіті на стінах Святої Софії на півдні. Налічується від 20 до 30 пунктів, за якими ці мови відрізняються, і для південної вже зі зламу XI та XII століть типові питомо українські риси. Передовсім «ікавізм», а тоді кличний відмінок, повноголосся в іменах.

Захисники концепції єдиної давньоруської народності (Петро Толочко чи Владімір Корнілов) звертають увагу на те, що спільних рис у цих мовах начебто більше. Не заперечуючи фактичного підрахунку, наголошу на його методологічному безглузді. Річ у тім, що всі мови на планеті мають спільні риси і що мови ближчі, то тих рис більше. Наприклад, окремі мовознавці нараховують у сучасних білоруської та української мов понад 80 % спільної лексики. Чи означає це, що то одна мова? Звісно, ні, це ж абсурд. Так само буде абсурдом стверджувати, що коли спільних рис більше, ніж відмінних, то

новгородська й київська мова — це одна. Ні, достатньо буквально однієї відмінності та, найголовніше, усвідомлення мовцями окремішності — і ось уже є дві мови. А то й чотири-п'ять: спитайте в боснійців-сербів-хорватів-чорногорців чи носіїв британських, американських, австралійських та ще кількох десятків різновидів англійської мови.

Натомість якщо спиратися на таке доволі оригінальне джерело, як помилки переписувачів книг, то кількість мов на Русі суттєво зростає. Георгій Хабургаєв нараховував п'ять діалектних зон: північно-західну, північно-східну, центральну, південну й південно-західну; а Валерій Іванов — теж п'ять, але інших: північно-західну, північно-східну, західну, південно-західну та південно-східну. Григорій Півторак виокремлював на території сучасної Росії північну групу діалектів (псковський, новгородський, ростово-суздальський) та південний діалект басейну Оки, а Юрій Шевельов на території України — київсько-поліський та галицько-подільський діалекти. Клавдія Горшкова розподілила «давньоруську мову» на вісім діалектів: псковський, новгородський, смоленсько-полоцький, ростово-суздальський, рязанський, чернігово-сіверський, галицько-волинський та київський. І хай усі ці поділи доволі умовні (інакше їх не було б так багато), а накреслені кордони не завжди збігаються, ясно одне: жодної спільної розмовної мови на Русі ніколи не було.

А ще десь посередині між «поверхами» розташоване «купецьке койне», бо цим людям із різних куточків Русі треба було швидко порозумітися один з одним. І тут уже не скажеш, що «київське наріччя» головувало, бо новгородські купці — теж поважна братія.

Вище я вже згадував про античну Елладу та Німеччину XIX століття й зроблю це знову. Кожна з цих земель була набагато менша за Русь, а в умовах відсутності телефону, телебачення та інтернету відстані мають значення. І в кожному із цих випадків мовної єдності не було: у класичний період у власне Греції побутувало 7 діалектів (у трьох групах), а єдиної німецької мови не існує досі — є «стандартні» німецькі Німеччини, Австрії та Швейцарії, але є й «розмовні» нижньонімецька та верхньонімецька (з двох груп діалектів) мови, межі

яких не збігаються з державними кордонами, а в кількості діалектів сам чорт ногу зломить. З огляду на історично жалюгідний стан доріг на Русі немає жодної підстави твердити, що тут регіональні мовні особливості були менш виразні.

Коротко кажучи, якоїсь однієї спільної мови, якою розмовляла б (а не лише читала) більшість жителів Русі, просто не було. Сучасні білоруська, російська та українська мови склалися самостійно й незалежно на основі власних коренів, а не виникли через розпад гаданої єдиної давньоруської мови. Отже, і підстав твердити, що білоруси, росіяни та українці колись були одним народом, а потім розділилися, просто немає. І це ще я не кажу про те, що навіть спільна мова не конче передбачає наявності одного народу (чи англomовний ірландець стає англійцем?).

Тож, зрештою, Путін не «повертає втрачене історичною Росією», бо нічого спільного російсько-українського в минулому не було, а банально захоплює чужу землю.

РОСІЙСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ ВІД «ТРЕТЬОГО РИМУ» ДО «РУССКОГО МІРА»

Усупереч поширеній думці, це не Владімір Путін звабив росіян на криву стежку агресії й терору. Навпаки, це широкі російські верстви прагнули й зрештою здобули виразника своїх глибинних сподівань. Але хибно думати, що рашизм — це спадок останніх 20 чи навіть 120 років. Ні, історія самозвеличення росіян сягає коренями ще XV століття!

Народження Московії з лона Золотої Орди в третій чверті XV століття припало на переломний момент у світовій історії. Регулярні частини з вогнепальною зброєю, так і звані — яничари, тобто «нове військо», — забезпечили перемогу туркам не лише над занепалою Візантією, але й над європейським лицарством. І хоч османи про те й гадки не мали, побічним ефектом їхніх завоювань стало народження московського православного месіанізму.

Митрополит Київський, чия резиденція з 1299 року була у Владіміре-на-Клязьме, став вірною опорою московського централізму. Спроба укласти 1439 року Флорентійську унію Константинополя з Римом спровокувала критику в православних на півночі. Московити звинувачували греків у продажності та ересі, а 1448 року самовільно висвятили собі митрополита. Нарешті, падіння Константинополя під турецькими ударами 1453 року остаточно переконало Москву в істинності саме її версії православ'я.

Паралельно відбувалося й політичне визволення Великого князівства Московського з-під ординської зверхності. 1472 року сталися дві надзвичайні події: по-перше, Іван III відмовився платити дань Орді, що в тих умовах означало проголошення незалежності, а по-друге, одружився із Софією Палеолог — племінницею останнього візантійського імператора. Усупереч поширеній думці, це не робило московського князя спадкоємцем константинопольського престолу — у

Софії був брат, — але неабияк вивищувало його у власних очах. А найголовніше — давало реальний поштовх православному месіанізму Московії, бо тоді то й справді була єдина незалежна православна держава у світі.

Такий стан речей спричинився до появи наприкінці XV — на початку XVI століття безлічі споріднених концепцій: «Новий Ізраїль», «Третій Рим», «Свята Русь» тощо, — суть яких можна звести до одного — лише російське «древнє благочестя» дарує спасіння й лише Московія-Росія гідна назви християнської держави. А 1547 року Іван Грозний узяв собі титул царя, висунувши претензії на політичне спадкоємство від римських цезарів.

Останніми роками почастішали спроби довести, що теза про «Третій Рим» так і лишилася книжною концепцією, але фразу

«твое же, о благочестивый царю, Великое Российское царствие, Третьей Рим, благочестием всех превзыде, и вся благочестивая царствие в твое во едино собрися, и ты един под небесем христьянский царь именуешишь во всей вселенней, во всех христианех»

надибуємо в грамоті про запровадження патріархії 1589 року — тодішньому московському «томосі» з десятьма печатами, зокрема великою державною.

Московське православ'я надійно ізолювало Росію від світу. Москвичі, усупереч канонам, вимагали повторного хрещення навіть у киян, не кажучи вже про інших християн. Іноземці в Москві мешкали в гетто — Німецькій слободі, — а за стіни виходили лише під наглядом, щоб не спокушати душ містян. Про виїзд на навчання за кордон і йтися не могло, щоб не «зіпсуватися у вірі», а коли за Бориса Годунова таки наважилися, то жоден зі студентів не повернувся додому. Тоді як у всій Європі (і в Україні) виникали вищі навчальні заклади, у Росії не було жодної школи — перша з'явилася аж 1648 року! Перший виш відкрив 1687 року випускник київської Могилянки Симеон Полоцький.

Однак союз із Гетьманатом призвів до переосмислення московського православного месіанізму. Якщо раніше його осмислювали як ізоляціоністський (лише ми спасемося), то відтоді він став

експансіоністським (понесемо спасіння всім). Уже 1656 року цар Алексей Михайлович говорив Антіохійському патріарху Макарію:

«Я боюся, що Всевишній справить із мене за гнаних православних, і я прийняв на себе зобов'язання, що, коли на те Божя воля, принесу в жертву своє військо, скарбницю і навіть кров свою для їхнього визволення»².

Що було далі — усім відомо. Уже царівна Софія, сестра та попередниця Петра, вступила 1686 року до Священної ліги проти Туреччини, і відтоді боротьба «з невірними» заради встановлення «хреста над Святою Софією» стала домінантою російської зовнішньої політики на кілька століть. Єкатерині II з її «Грецьким проєктом» щастило більше, Ніколай I програв Кримську війну, Александр II домогся визволення балканських слов'ян з-під османської влади, але так і не наблизився до омріяної мети. Як там у Тютчева:

Вставай же Русь! Уж близок час!
Вставай христовой службы ради.
Уж не пора ль, перекрестясь,
Ударить в колокол в Царьграде?

Александр Колчак ще на початку 1917 року готувався до морського десанту в Стамбулі — такою живучою виявилася ідея!

Сучасна Росія під патріархом Кірілом з 2009 року стрімко рухається в тому самому напрямку. І невідповідно 13 березня 2022 року вчення про «Русській мір» було осуджене як єретичне.

Російський імперіалізм зароджується майже одночасно з православним месіанізмом. Уже в пасхалії 1492 року московського митрополита Зосіми натрапляємо на молитву за

«Івана Васильовича, государя та самодержця всія Русі, нового царя Костянтина новому граду Константинополю — Москві і всієї руської землі та іншим багатьом землям государя».

Іван III не був перший, хто взяв собі титул «государя всія Русі», але саме він у завоюваннях вийшов за межі суто російського культурного

ареалу й публічно проголосив претензії на землі, які йому ще не належали. Не буде перебільшенням сказати, що російський імперіалізм виник ще «в материнській утробі»: Москва підкорювала Новгород у 1456—1478 роках, тобто до остаточного скинення ординської зверхності! Тож не дивно, що «Росія» та «імперіалізм» стали синонімами.

На початку московські претензії пояснювали суто династичними аргументами: якщо колись Києвом і всією Руссю володіли Рюриковичі, то всі ті землі — «отчина» їхніх московських нащадків. Литовські князі із цим не погоджувалися, тож із 1445 до 1582 року тривали війни Москви з її західним сусідом — Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою. Потім дебати про «отчину» й титул супроводжували війни Москви та Петербурга проти Польщі, аж поки не були закінчені після 1794 року гаслом Єкатеріни II на медалі на честь завоювання всіх західних земель Русі — «Отторженная возвратих». Владіміру Путіну з його «поверненням Криму до рідної гавані» було в кого повчитися.

Натомість війни на сході та півдні — від завоювання Казані 1552-го до японської 1905-го — аргументації не потребували. Їх вели тому, що могли, та й по всьому (хоча у відносинах із Литвою Іван Грозний і намагався зобразити підкорення поволзьких ханств як хрестовий похід). Недарма Ніколай I твердив: *«Росія не є держава промислова, землеробська чи торгова; Росія — держава воєнна, і призначення її — бути грозою для решти світу»*. І знову Тютчев:

Семь внутренних морей и семь великих рек —
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не прейдет вовек,
Как то предвидел Дух и Даниил предрек.

У XIX столітті, відбивши наполеонівський напад, Росія починає перетворюватися з династичної на національну державу, виникає тріада «православ'я — самодержавство — народність», Пушкін виправдовує придушення польського повстання, а Лермонтов —

Кавказьку війну. Національний запал набуває такого розмаху, що це не монарх, а суспільство допроваджує до війни з турками 1877—1878 років під панславістськими гаслами. І саме постійне прагнення втручатися в слов'янські справи приведе врешті-решт до втягнення Росії в Першу світову.

І ось в останні сто років на російський імперіалізм накладається більшовизм так само, як сам імперіалізм сплавився з православ'ям. Ідея «хреста над Святою Софією» зникла, а от прагнення Константинополя — ні. Просто на зміну відносно обмеженим дискурсам православ'я та панславізму, не кажучи вже про «отчину», прийшов потенційно глобальний дискурс комунізму.

На першому етапі (1918—1921) йшлося про негайну світову революцію (тобто вторгнення в Україну, Польщу та Грузію, підтримка совітських заколотів у Європі), заради якої можна знехтувати власною країною, кинувши її в топку «воєнного комунізму». Коли це не вдалося, влада відпустила віжки як зовні, так і всередині (НЕП 1921—1929). Потім СРСР став готуватися до завоювання світу силою, тому почав колективізацію з Голодомором та індустріалізацію з Великим терором, а закінчив завоюванням Східної Європи — у союзі з Німеччиною (1939—1940) та Заходом (1944—1945). Смерть Сталіна обмежила совітський імперіалізм уже наявним «соціалістичним табором» (1953, 1956, 1968) та найближчими околицями (1979—1989), хоча таємні операції проводили на всій планеті. Тоді всередині країни масові репресії змінили на точкові, а народ почав нагулювати жирок. Останній період — це вже крах Союзу: бойові дії винятково в його власних кордонах упереміш із гласністю та кооперативами.

І хоча комуністичний період був короткий (тому я приділив йому найменше уваги), через наближеність до наших днів його вплив відчутний у Росії чи не найсильніше. Не кажучи вже про особистість Путіна — вихідця та вигодованця СРСР.

Отже, хибно думати, що православ'я, панславізм та більшовизм змінювали одне одного по черзі. Насправді вони нашаровувалися, і навіть якщо віри в Бога в СРСР не було місця, її заступала віра в комунізм. А в наші дні всі корені рашизму сплелися остаточно й нероздільно.

Саме тому годі дошукуватися якогось одного джерела таких явищ у Росії, як шовінізм, любов до «твердої руки» чи патерналізм. Кожна попередня епоха зробила внесок у ці феномени. А ще саме тому дуже складно перемогти рашизм — бо замало заперечити й заборонити якийсь один період російського минулого, як це сталося з німецьким нацизмом.

Перемога над рашизмом потребує повного деконструювання російського менталітету, сформованого за п'ять століть.

² Тут і далі цитати подано в перекладі автора, якщо не вказано інше.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ